

РІК ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Ірина СИВКОВА

ГУМОР І САТИРА У ПОВІСТІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «СТАРОСВІТСЬКІ БАТЮШКИ ТА МАТУШКИ»

Стаття присвячена дослідженню своєрідності гумору і сатири у повісті Івана Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки».

Ключові слова: повість, духівництво, гумор, сатира, іронія, комічне, контраст.

Іван Семенович Нечуй-Левицький називав себе «літописцем життя народного». Для цього були всі підстави, однак вважати повістяра тільки дослідником народного життя, талановитим побутописцем, а тим більше відносити його творчість до так званої народницької літератури, як на нас, було б неправильно. І справа тут полягає не лише у тому, що Нечуй-Левицький розширив тематичні і жанрові межі українського письменства, а й у тому, що йому вдалося досягти значних художніх здобутків, розбудувати нові стильові й жанрові структури, певною мірою навіть модернізувати українську прозу, не обмежуючись створенням лише суто реалістичних моделей людського буття.

У контексті всієї творчості письменника, який працював на літературній ниві більше п'ятдесяти років і створив за цей час близько п'ятдесяти художніх творів, повість «Старосвітські батюшки та матушки» (1881) займає особне місце. Прижиттєві критики певною мірою віддавали їй належне як творові безсумнівно талановитому, глибокому змістом й багатопроблемному. Приміром, Сергій Єфремов побачив автора повісті як першопрохідця актуальної донині теми розколу між народом та інтелігенцією і повсякчасного поглиблення цієї прірви. «Перші сліди цієї безодні, – зауважував дослідник, – зарисував автор у гарних побутових нарисах із життя сільського духовенства «Старосвітські батюшки і матушки», де виразно вже позначилися ті умови, що порізли народ з духовенством і довели їх потім до войовничого антагонізму...» [1, 483]. Єфремов означив чи не найважливішу проблему повісті, однак, як і більшість літературознавців різних часів, не заглиблювався в аналіз художніх вартостей твору, адже цитована нами праця і не передбачала подібного завдання.

В одному дослідники художньої творчості Нечуя-Левицького були одностайні: посилена увага приділялася творам із життя простолюду («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка»), у певній мірі глибоко був проаналізований перший український роман з життя інтелігенції «Хмари». Менше в цьому сенсі поталанило історичним творам, а особливо роману «Гетьман Іван Виговський» з його виразним антиросійським пафосом. Загалом традиція вивчення спадщини Нечуя-Левицького позначена вибірковістю, у результаті якої ряд творів письменника були глибоко, в багатьох аспектах проаналізовані, натомість інші довгий час залишались на маргінесі дослідницьких зацікавлень. До них, на жаль, належить і безумовно талановита повість «Старосвітські батюшки та матушки», яка, з огляду на непроминальну суспільну актуальність, рельєфну, життєво і психологічно переконливу характерологію, на яскраво виражену іронічну тональність належить з точки зору художньої майстерності до найкращих оздоб не тільки творчості

майстра слова, а й усієї національної класичної реалістичної літератури. Не зважаючи на це, розгляд повісті у підручниках, монографіях, статтях, присвячених Нечуєві-Левицькому, досі незаслужено обмежується у кращому разі кількома сторінками. В одному із таких джерел, приміром, читаємо: «За допомогою такої церкви Москва намагалася зламати опір українського народу, спотворити його душу, зробити його безсилим, безвірним, слухняним і покірним. Релігійність, яка мала б спрямовувати народ на шлях визволення і свободи, стала засобом національного та духовного відчуження. З цього погляду повість-хроніка «Старосвітські батюшки та матушки» має не оцінену вартість» (виділення наше – І.С.) [2, 230]. Тут же відзначено, що у зіставленні з більш ранніми творами (серед яких уже були справжні вершинні явища українського реалістичного епосу, як «Микола Джеря» чи «Кайдашева сім'я»), «відчувається, що письменник значно підвищив, відшліфував і збагатив майстерність» [2, 230]. Попри названу неоціненну вартість і високу майстерність автора, і досі небагато знаходиться бажаючих пильніше придивитися до художніх здобутків письменника у цьому оригінальному творі.

Ясна річ, упродовж усього періоду існування радянського літературознавства видатний твір був по суті обійдений увагою дослідників у зв'язку з «релігійністю» його змісту. Один із найбільш проникливих високопрофесійних літературознавців тих часів, Олександр Білецький, пишучи про повість (знову ж таки, гранично коротко), зауважив, що так звані «духовні пастирі» цілковито безсильні були внести в «темне царство» народного життя «якийсь промінь світла», що кожен із батюшок – чи то «старосвітський» Моссаковський, чи то «новітній» Балабуха є всього на всього представниками «релігійного ремесла», як і всі інші [3, 350].

У монографіях 60 – 80-х рр. ХХ ст. розгляду повісті присвячено, як правило більше уваги, однак проблема гумору й сатири спеціально в жодній з них не розглядається [див., напр., 4; 5], хоча безперечно є однією із найбільш цікавих і перспективних. На жаль, у 90-х і пізніших роках узагалі не з'являлися нові монографії, присвячені творчості Нечуя-Левицького; не було й статей про аналізовану нами повість.

Гадаємо, повість «Старосвітські батюшки та матушки» належить до ряду творів зрілого майстра слова, котрий вже виробив на той час і власну естетичну концепцію, і самобутній індивідуально-неповторний стиль. Цей твір по праву має зайняти місце поруч із найпопулярнішими творами з життя простого народу (маємо на увазі «Миколу Джерю», «Кайдашеву сім'ю», «Бурлачку») як справді блискучий витвір зрілого митця, котрий зачаровує читача психологічною переконливістю і життєвою пластикою образів-персонажів, оригінальною захоплюючою сюжетикою, багатством представленого у ній предметного світу, красою і підтекстовою глибиною пейзажних, портретних, інтер'єрних описів, неповторним гумором, тонкою іронією, блискучою мовно-стильовою палітрою, глибоким знанням життя в різних його іпостасях, істинним гуманізмом.

Обрана письменником тема «з життя духівництва» стала першопричиною того, що упродовж усього періоду радянського літературознавства до неї, по суті, був втрачений інтерес як до цікавого мистецькими здобутками художнього твору. А вони, на нашу думку, насамперед пов'язані з гумористично-сатиричним способом зображення життя, і саме ця грань таланту видатного реаліста справила найбільший вплив на українську літературу не тільки ХІХ, а й ХХ ст.

Життя і побут духівництва були добре відомі Нечуєві-Левицькому й у силу власного походження із роду, де не тільки батько письменника був священником, а й

численна рідня була міцно пов'язана із цим суспільним станом, й у зв'язку із отриманою ним духовною освітою в училищі, семінарії, академії. Все це дало змогу прозаїку глибоко, до найменших дрібниць пізнати спосіб життя і побутування «білого» і «чорного» духівництва.

Крім такого проникливого осягнення життя священиків, монастирських ченців, вищого духівництва, була ще одна обставина, яка не могла не вплинути на ідейно-художній зміст повісті. Подібно до того, як Іван Тобілевич доброзичливо висміяв головного персонажа у комедії «Мартин Боруля», і ця доброзичливість була пов'язана насамперед з родинною історією письменника, так і Нечуй-Левицький не міг вдатися лише до гострої сатири, у більшій мірі використовуючи гумор, адже його родинна історія і загалом духівництво як таке не могли бути йому байдужими.

Якими ж постають перед читачем герої повісті? Намагаючись ухопити саму сутність творчості Нечуя-Левицького, Сергій Єфремов писав свого часу про те, що письменник вивів перед очі українського читача цілу галерею «пропащих» і «живцем похованих»; серед них є «скривджені» й «нескривджені» [1, 481 – 484]. Таке трактування творчості майстра слова акцентує на глибокому її драматизмі і навіть трагізмі. Однак «батюшок та матушок» важко віднести до тієї чи іншої категорії, хоч вони аж ніяк не губляться серед інших персонажів. Ці герої, як і сама повість, займають осібне місце у багатогранній творчості Нечуя-Левицького.

Змальовуючи життя і побут духівництва, письменник віддає свої симпатії давнішому, старосвітському. Йому безумовно імponує демократизм Моссаковських і їхня близькість до простих людей, які ми бачимо у поведженні Харитона і його дружини Онисії Степанівни. Ці симпатії художньо зафіксовані уже на рівні портретних характеристик.

З особливим замилуванням виписує автор привабливу зовнішність Онисії: *«Лице Онисії було оригінальне: зверху широке, внизу вузьке. На широкому й високому чолі неначе бігли дві довгі чорні темні стрілки: то чорніли тонкі довгі брови. Гострі кінці довгих брів десь побігли на випнуті виски й там наче зникали під пучечками квіток, котрі висіли за вухами. Під бровами ніби горіли темні, як угіль, гострі блискучі довгенькі очі. Лице кінчалось трохи гострим підборіддям. Маленькі темно-червоні уста були випнуті. Матовий цвіт лиця був трошечки жовтуватий, але його одсвіжав ледве примітний, розлитий по щоках рум'янець. Онисія ввійшла й неначе з собою принесла ще більше світа в світлицю...»* [6, 22]. Подібним чином, із виразною симпатією виписано і портрет Харитона Моссаковського: *«На ганку все ще стояв щасливий Харитін, високий, тонкий, рівний станом, біловидий, з густими руськими кучерями, що спадали трохи не до плечей»* [11].

Дещо згодом його делікатна приваблива зовнішність справить неабияке враження на Онисію і спричинить доленосний життєвий вибір норавливої попівни. Наступні портретні характеристики Харитона подані крізь призму сприйняття дівчини. *«Молодий, білявий, високий, тонкий і говорить дуже несміливо та тихо»*, [46] – пошепки розказує Онисія матері, роздивляючись у двірну щілину майбутнього чоловіка. Попри всі заяви гонористої красуні (*«в нас високі пороги для дяків»*), пізніше Онисія все ж вирішує йти за Харитона, адже він дуже припав їй до серця і гармонійною зовнішністю, і покладистою вдачею. Важливо підкреслити: тут ставлення Онисії до Харитона заслуговує на увагу, адже у ньому немає жодної меркантильності (яка проявиться в її характері пізніше), пошуку вигідного шлюбу тощо. Онисія йде за покликом серця, навіть наперекір батькам відстоюючи своє право на особисте щастя.

Загалом у перших розділах твору ця пара справляє на читача здебільшого гарне враження: обдаровані красою, розумом, симпатичними рисами характерів, Онися й Харитін зі справжністю їхніх почуттів ліричними нотами у характерології нагадують подекуди Лавріна й Мелашку із «Кайдашевої сім'ї».

Натомість уже тут образ «академіста» Марка Балабухи поданий у гумористично-сатиричному ключі. Стосується це і портретних характеристик «від автора», і сприйняття персонажа очима Онисі. *«Балабуха був зовсім непоганий з лиця, тільки трохи товстий довгий ніс та випнуті широкі губи трохи псували красу обличчя. Серед верхньої губи було знать широку ямку, неначе хто вдавив її пальцем, од чого губа ніби репнула посередині й з одної губи стало дві, а спідня, товста та широка, так вивернулася, що на їй аж шкура натяглась і лисніла. Балабуха й справді мав таку природну міну в устах, неначе кривився з кого, накопиливши спідню губу»* [19 – 20].

Малюючи своїх персонажів, Нечуй-Левицький майстерно використовує засіб контрасту. На відміну від привабливого стрункого Харитона, Марко незграбний і вайлуватий. Загалом у поетиці характеротворення автор часто і плідно використовує цей засіб. Він контрастно зіставляє не тільки женихів Онисі – Харитона Моссаковського і Марка Балабуху, – за принципом контрасту змальовані й портрети самої стрункої красуні Онисі й огрядного Марка.

Приїзд Балабухи до Прокоповичів майже всуціль виписаний у гумористично-сатиричному ключі. *«Балабуха сидів на візку, неначе копиця сіна, в літній синій шинелі з таким довгим коміром, що він закривав його широку спину й теліпався позад візка, закриваючи колеса сливе до маточин... Балабуха взявся обома руками за полудрабки й майнув на повітрі, задираючи ноги через полудрабок. Візок залуцав в його руках і розігнувся, як личана колиска... Його здорова, важка постать аж гупнула, неначе хто кинув на землю лантух пашині»* [17]. Ця сцена настільки яскрава й колоритна, вимальовується перед очима читача, як жива, і запам'ятовується надовго. Тож не дивно, що Онися, не позбавлена гострого природного розуму, негативно сприймає гоноровитого «філософа», не тільки інтуїтивно відчуваючи його псевдовченість, а й суто зовні не сприймаючи його. Саме на цих сторінках повісті яскраво вимальовується різкий контраст між вродою Онисі і непоказним Балабухою.

Ясна річ, не тільки зовнішні прикмети героїв відіграють визначену роль у розвитку подій. Як і Мотря із «Кайдашевої сім'ї», Онися була «бриклива», мала «серце з перцем», – вона не зносила будь-чиєї вищості. Балабуха дратував її своїм поведженням, гонором, показною вченістю. Дівчина навіть сприймала це як приниження.

Особливо вдало досягає автор комічного ефекту, коли використовує гумористичний засіб контрасту, зіставляючи невідповідність «високого штилю» пишномовної риторики, винесеної Балабухою з академії, з суто побутовими обставинами візиту «філософа» до родини Прокоповичів. Залишившись наодинці з Онисею, розгубившись, *«Балабуха важко дихав, піднімаючи широкі та високі груди.*

«Звідкіль почать? що сказати? Ой музи! О Горацію! О Овідію, допоможіть мені приступити до цієї червоної запаски», – моливсь в думці Балабуха до давніх богів.

А боги мовчали й не помагали. В Балабухи виступив на лобі піт...

«Ой Афінно-Палладо! Ой божественна Діано! Ой Венеро!» – кинувся знов на Олімп Балабуха за поміччю, дивлячись на Онисю. Богині класичного світу чогось проти його волі сновигали у його голові одна за другою, неначе в хрещика грали... А слова все-таки не йшли на язик. Балабуха витяг хусточку з кишені, обтер гарячого

лоба... «Чи не покликати б на поміч Горація? а може, Арістотеля? – думав Балабуха, перебираючи в думці еллінів та латинців. Але він почував, що й Горацій кудись утік, Арістотеля й конем не доженеш. Перед ним тільки вертілись німфи в якомусь дивному лісі... На німфах були червоні запаски та картаті плахти...

– Ви, Онисіє Степанівно, мов лісова Діана! – ні з сього ні з того вихопився Балабуха та й почервонів і замовк» [25-26].

Змішуючи «високий» і «низький» стилі, античність і побут, автор досягає вражаючого комічного ефекту. Елліни, латиняни, Горацій, Арістотель, коні, німфи, червоні запаски і картаті плахти, Діана й Овідій, античні богині, що сновігають у голові Балабухи, немов граючи в хрещика, – все це репрезентує типологічно новий, можна сказати, модерний тип гумору – тонкий інтелектуальний гумор, відмінний від гумору «Кайдашевої сім'ї», ближчого до народної сміхової культури. Посиллює комічний ефект вживання фольклорного риторичного оклику «ой» замість високопарного «о» («Ой Венеро!» і т.п.).

Такий тип гумору зрідні гоголівському, а наступниками Нечуя-Левицького у цьому плані можна вважати Володимира Винниченка, Миколу Хвильового, Миколу Куліша, Остапа Вишню. Можливо, саме в цьому у найбільшій мірі виявилось новаторство повістяра і його вплив на подальший розвиток української прози.

Хоча письменник більше симпатизує духівництву «старосвітському», однак тут не йдеться про жодну ідеалізацію – ці персонажі змальовані Нечуєм-Левицьким у плані доброзичливого гумору, особливо у перших розділах повісті. Безсумнівно, що й тут виразно присутній момент висміювання. Що ж стосується «новітнього» духівництва, у його змалюванні збільшується питома вага сатири. Письменнику не імпонувала псевдовченість «академіста» Балабухи, його приземлені, суто меркантильні інтереси, його байдужість до парафіян, для яких він не став (та й не збирався ставати) справжнім духовним пастирем. Є, на наш погляд, і більш глибокі причини антипатії автора до «філософа».

У листі до Олександра Кониського від 29 грудня 1880 року Нечуй-Левицький пише про свої творчі завдання, а також про назву і задум твору: «Але ця заголовна нехай Вас не лякає: повість не клерикальна, а навиворіт... Мені схотілося обмалювати бит нашого духовенства старого й м о л о д о г о , через котре (молоде) у нас з'явилась штунда» [7, 285].

Отже, письменник сам визначив ідейну сутність повісті як антиклерикальну і висловився в тому сенсі, що якраз «молоде» духівництво (а точніше, його діяльність чи радше повна бездіяльність – І.С.) спричинила появу в Україні шкідливого для православної віри сектантства. Наслідки процесів, підмічених ще в ХІХ ст. вдумливим письменником, як-от поява прірви між інтелігенцією і народом, розкол православної віри, прояви атеїзму, народження сектантства засвідчують не тільки глибоке розуміння письменником сучасного йому життя, а й вражаючу передбачливість Нечуя-Левицького стосовно долі рідного народу. Процеси, підмічені свого часу письменником, досі негативно відгукуються в житті українського народу.

Саме тому образ Балабухи є одним із найбільше сатирично насичених, хоча й цей герой не позбавлений авторського співчуття. Глибокий реаліст і водночас великий гуманіст, Нечуй-Левицький показує Балабуху як типового сина свого часу, позначеного дивовижною здатністю робити людей нещасливими. Безсумнівно, такі священослужителі, як Балабуха, більш освічені, але незмірно більше віддалені від релігійної громади, байдужі до її інтересів і потреб. Значною мірою саме це й спричинило релігійну кризу ХІХ ст. з її згубними для народу атеїстичними і

сектантськими тенденціями. Саме таке, «новітнє» духівництво автор повісті і вважав головним винуватцем релігійної кризи, будучи впевненим, що віра в Бога є невід'ємною частиною існування українського народу.

Це й визначає превалювання сатиричних рис у характеротворенні «академіста» Марка Балабухи. На думку багатолітньої дослідниці творчості Нечуя-Левицького Н. Крутікової, у виразному типі цього персонажа явно виражені риси дяка-«пиворіза» – однієї з класичних фігур інтермедії і вертепного дійства [8, 135]. Певні риси нагадують Возного з «Наталки Полтавки» Котляревського, а також гоголівського дяка з «Ночі під Різдво». Зрозуміло, що про наслідування взагалі не йдеться, адже «академіст» – це «вихоплений із життя тип, з живими рисами характеру, з реальною оскресленістю – побутовою, соціальною, психологічною» [4, 136]. Виписано цей образ на основі власних життєвих спостережень і вражень письменника, а тому й наповнений він глибоким художнім змістом.

Образ Марка Балабухи можна розглядати як трагікомічний (як, приміром, Калитку зі «Ста тисяч» чи Пузиря із «Хазяїна» Івана Тобілевича). Свої обов'язки духовного пастиря він виконує суто формально, дивлячись на них як на ремесло, що приносить гроші, а, отже, виявляючи до нього повну байдужість. Закономірно, що така «діяльність» не приносить йому найменшого морального задоволення, адже здійснює її Балабуха без душі. Ясна річ, це не робить його щасливим, однак «вченість» дає змогу зробити йому досить успішну кар'єру. Безконечні ж фліртування його дружини Олесі роблять Марка глибоко нещасливою людиною, зрадженим чоловіком, якому тільки й лишається, що записувати у своєму діаріуші то вигадану історію про Дафніса і Хлою (флірт Олесі з Ломачевським), то невеселі вірші «О злих женах», «О жені», «О безразсудной жені», «Про жінку-п'яницю» і подібні. Не без співчуття пише автор про свого безщасного героя: *«Балабуха писав ті байки і вірші, вставляючи прізвища чоловіків та молодиць; він сам насилу догадувався, що пише властиву історію за себе й за свою Олесю. Написавши в діаріуші байки, Балабуха впав навколішки перед образами й молився до півночі. Свічка блищала... й ледве освічувала дерев'яний хрест з розп'ятим Христом і вершок Голгофи... А проти блідого змученого Христа світилось ще блідніше лице Балабухи, мріли чорні насуплені брови та бліді губи. До півночі мріла проти світла похилена вниз його голова; все блавав у бога, щоб він повернув Олесю на добру путь і послав мир та згоду в його хату.*

Замість бажаного мира й згоди Казанцев привів у неділю в Балабушину хату гусарський оркестр. Олеся запросила до себе своїх сестер та знайомих і розвела бал» [259 – 260]. Ми зумисне навели таку розлогу цитату, адже цей уступ художнього тексту не тільки виразно окреслює трагізм життя Балабухи завдяки використаній автором релігійній символіці, а й показує Нечуя-Левицького як майстра зображення життєвих контрастів. У цьому випадку бачимо контраст святих благородних почувань і віри героя з брутальною і досить непристойною дійсністю (замість злагоди в родині – гусари з оркестром). У плані контрасту змальовані також образи Онисі й Олесі; краса пречудової гармонійної природи контрастує із дисгармонійним життям героїв; яскравий контраст спостерігаємо у змалюванні юної красуні Онисі і її непривабливої зовнішності у зрілому віці тощо.

Сюжетна історія кожного із головних героїв є історією морально-духовної деградації. Саме це надає гумористично-сатиричній повісті трагічного, трагікомічного, а подекуди трагіфарсового виміру.

Так, Онисія Степанівна із колись юної красуні-попівни, дівчини розумної, здатної відстояти своє право на особисте щастя, поступово, але неухильно перетворюється не тільки на не в міру невсипущу хазяйку, а й на корисливу, владолюбну, сварливу і дріб'язкову жінку, яку побоюються не тільки наймити, а й власний чоловік. Вона затемна будить наймитів, збиткується над ними, виявляючи неабиякий деспотизм. Цікаво відтворено письменником, як у ході цього процесу моральної деградації марніє і зникає краса Онисі («*Лице в Онисі стемніло, зчорніло й зсохлось...*»).

Змальовуючи життя і побут родини Моссаковських, Нечуй-Левицький виявляє себе як талановитий творець комічних сцен і епізодів. Вони життєво і психологічно переконливі, адже продиктовані логікою розвитку характерів персонажів. Чи не найбільш комічними у цьому ряду є епізоди медового місяця справді закоханих один в одного Онисі й Харитона. Замість того, щоб приголубити молодого чоловіка, Онися з маніакальною ретельністю весь час перелічує сорочки й білизну: «*Серед нічної тиші виразно розносився Онисин голос: десять, одинадцять, дванадцять...*

– *Але час вже, моє серденько, спати. Кидайте, моя доле! Завтра полічите, – говорив Моссаковський...*

Онися знов кинула роботу, прибігла до чоловіка, попестила його й знов почала лічити та складати...» [140-141].

Тож не дивно, що після такої «ночі кохання» Харитонові сниться, як у хаті порядкуються злодії з кудлатими і бородатими головами, витягують майно, складають його до купи та все лічать: «*Раз, два, три, чотири...*» Дивним є тільки те, що у Моссаковських взагалі за таких обставин з'явилися діти.

Метаморфоза, яка відбулася з Онисею, показує згущення сатиричних барв і не тільки стосовно цієї героїні, – спостерігаємо, як загалом від перших розділів повісті і до фінальних збільшується питома вага сатиричного зображення. Так, у характері Онисі все більше і більше виявляються деспотичні риси, упертість, нерозсудливість. Її необдумане поведінка, по суті, прискорює смерть чоловіка. Пізніше, ставши удовою, вона не спроможна створити нормальні стосунки із донькою та зятем. Багатьма рисами вона нагадує тепер Кайдашиху, «*командує людьми, як панський осавула*».

Виразно показано і деградацію Харитона Моссаковського (його сюжетна історія нагадує цим історію о. Нестора із повісті Івана Франка «*Основи суспільності*»). Попри наявність симпатій автора до Моссаковських з їхнім щирим демократизмом, повістяр далекий від ідеалізації «старосвітського» духівництва. Чітко показано у повісті побутування священників, позбавлених повноцінної освіти, а відтак і помітного впливу на духовний розвиток пастви. Автору вдалося оголити вегетативний спосіб життя і «старосвітських», і «новітніх» батюшок і матушок, «суету сует» їхнього існування, гонитву за фальшивими цінностями. В умовах, які їм диктує спосіб існування їхнього суспільного стану, немає і не може бути мови про якісь вищі духовні інтереси й цілі. Це моральне болото легко затягує в себе поступливого Харитона. Показавши спершу о. Моссаковського як людину симпатичну, сумирну, нежадібну, Нечуй-Левицький як вроджений реаліст не міг не відтворити тієї духовної деградації, на яку були приречені «старосвітські батюшки» самим рослинним способом свого існування. Безумовно, скромний, демократичний Харитін є антиподом чванливого, хоч і недовченого кар'єриста Балабухи. Однак сама логіка «жизні правдивої», якої добивався у своїй творчості видатний реаліст,

призводить до того, що все симпатичне в образі Моссаковського поступово зводиться нанівець.

Після смерті старого Моссаковського сільська громада віддає перевагу одному із трьох синів священика, Харитонові. Його обирають на вільшаницьку парафію як «*доброго, богобоязлого, не гордого*». Харитін сумлінно служить громаді, поважає простих людей, навіть кумається з ними. Він неохоче підіймає плату за треби, щоб не образити громаду, яка його вибрала. Нечуй-Левицький як високоосвічена людина свого часу, ерудит, знавець шістьох мов і світової культури, був далеким від думки, що священик може бути неосвіченим і обмеженим. А саме таким постає Харитін у своїх проповідях і поведженні. «... *Говорив просто, хоч і не мудро, говорив по-українській, бо іншої мови зовсім не знав... – Спасайтеся всі! Й ви, – чоловіки, й ви, молодиці, ходіть до церкви, не пийте багацько горілки, молитесь богу. А ви, жіночки, божі бджілочки, працюйте для неба, працюйте й для того, що треба. Напрядіть моїй матушці по півміточку, бо вона молода...*» [143-144] і тому подібне. Зрештою малограмотність о. Харитона стала для нього трагедією: під час архієрейської перевірки вільшаницької церкви з батюшки знімають ризи, архієрей грубо лає його за те, що «*книги несправні*» й сама церква занедбана. Цей епізод виписаний автором у трагікомічному дусі: «*З олтаря на шановну громаду так і сипались слова: «дурак», «болван», «неуч», «п'яниця». Молодиці думали, що то архієрей якимось по-своєму молитесь богу, і почали бити поклони*» [322]. Невдовзі після цих подій о. Харитін «*перепечалився, ослаб од страху й вмер*».

Одним із найбільш цікавих і в художньому сенсі новаторських у повісті є образ Олесі Терлецької, у заміжжі Балабухи. Її походження із шляхетської родини не дало їй нічого, окрім безплідних мрій про романтичне кохання. Скрутні обставини існування її родини, по суті, виштовхують її заміж за Балабуху, до якого, певна річ, вона не мала жодних любовних симпатій. Це стає джерелом її страждань, безконецних пошуків об'єктів для кохання. Однак всі ці пошуки увінчуються крахом. Легковажність Олесі, її численні й невдалі спроби завести любовні романи надають відповідним розділам повісті трагіфарсового забарвлення. Нечуй-Левицький не тільки доволі гостро висміює свою героїню, а й значною мірою співчуває їй як романтичній натурі, спраглий справжнього глибокого почуття любові, яке вона так і не змогла пережити. Тут, як і в «Кайдашевій сім'ї», спостерігаємо продовження гоголівської традиції «сміху крізь сльози», поєднання тонкого гумору з ліризмом, що є однією із найприкметніших рис стилю повістяра.

Внутрішній світ кожного із персонажів повісті достатньо цікавий, він таїть у собі чималі перспективи духовного зростання. Однак ці перспективи не знаходять відповідної реалізації. Звідси поєднання іронії, комізму у їх змалюванні із драматизмом, а нерідко й трагізмом. Хронотоп повісті фіксує доволі замкнений життєвий простір, автор відтворює перманентну залежність своїх персонажів від способу життя своєї верстви. Це ніби замкнене коло: необхідне, але найчастіше формальне служіння і здійснення треб отцями Моссаковським і Балабухою; це безконецне, доведене до абсурду господарювання Онисі; це доволі зворушливе, але безплідне намагання Олесі знайти у житті справжню любов. Жоден із цих героїв не живе справжнім, повнокровним, сповненим глибшого смислу життям, а тому й не є насправді щасливим. Спосіб їхнього життя підкорений догмам існування стану тогочасного духівництва; соціальний статус нав'язливо диктує їм розпорядок дня, тижня, року. Отже, справжньої свободи для них не існує. У цьому полягає природній, переконливо соціально детермінований драматизм життя Моссаковських і Балабух.

Викривальний пафос, як це й повинно бути в реалістичному творі, тут присутній. Однак не він є провідним. Іронізуючи над своїми героями, письменник щиро співчуває їм, а це породжує у повісті пафос гуманістичний. Малюючи картини життя і побуту духівництва, Нечуй-Левицький не обмежується тільки соціально-побутовими аспектами, – показавши їхнє буття як таке, що позбавлене вищих, духовних цілей, автор порушив таким чином проблеми філософського порядку, зокрема питання сенсу життя і пошуку щастя. Це надає творові більшої глибини.

Хоч в основу повісті й покладено конфлікт між Моссаковськими і Балабухами, твір не є гостроконфліктним, на відміну від «Миколи Джері» чи «Кайдашевої сім'ї». Характери героїв розкриваються поступово, в побутових епізодах і буденних колізіях їхнього життя.

Нечуй-Левицький майстерно вплітає у картини життя і побуту духівництва гумористичні новели, комічні сцени й епізоди. Такими, приміром, є «гарбузування» Онисі стосовно Балабухи, коли за його возом з підв'язаними гарбузами біжать свині, наче собаки; смішною є картина пиятики батюшок, після якої вони повипадали із саней по дорозі і їх довелось потім визбирувати та інші. Щедро використовує повістяр порівняння гумористичного змісту (на хрестинах батюшки випилися і співали, «*концерт вийшов якраз такий, як співає череда...*»). На відміну від більш ранніх творів, тут уже бачимо порівняння, взяті не тільки із сфери понять селянина, а й більш асоціативно віддалені (Харитін, соромлячись під час сватання, сидів, «*як єгипетська статуя*», поклавши на коліна руки). Загалом категорії комічного, іронічного формують стилістику повісті. Письменник ясно усвідомлював, що сміх як певна межа свідомості людини і її поведінки насамперед є вираженням життєрадісності, життєвих сил і енергії, частиною доброзичливого ставлення до людей.

Досліджуючи етнопсихологію українців, зокрема, їхній гумор у ставленні до життя, Нечуй-Левицький доводив, що відсутність «печерного фанатизму» стосовно релігії, поєднання поваги до Христа, Божої Матері, Різдва, Великодня з такими суто побутовими речами, як паска, печене поросся, ковбаси тощо, є прикметою духовного здоров'я українців, великих перспектив подальшого духовного розвитку народу. Тому й у повісті зустрічаємо поєднання релігійного й реального, яке є характерним і для народної сміхової культури.

Окрім вияву життєрадісності, вітаїзму, сміх постає також як форма «несприйняття й осуду людьми того, що їх оточує, насмішка над будь-чим, безпосередньо-емоційне осягнення певних протиріч, нерідко пов'язане з відчуженням людини від того, що нею сприймається» [9,75]. Цією гранню сміх пов'язаний із комічним.

Найбільш ранньою формою сміху був карнавальний, що виявлявся як масовий і побутовував у складі святкових ритуалів. У відомій книзі Михайла Бахтіна про Франсуа Рабле карнавальний сміх схарактеризований як всенародний, універсальний і амбівалентний, а головне – як такий, що виражає і здійснює свободу і виявляє безстрашність [цит. за: 9, 76]. Елементи карнавального сміху наявні в палітрі автора повісті. Їх можна помітити в описах безконечних застіл персонажів, в епізодах весілля Онисі й Харитона, у диких вчинках гусар (розгром базару), у зображенні численних балів.

На пізніших етапах розвитку культури з'явився сміх індивідуально-ініціативний. У разі, коли він має відчужено-насмішливий характер, такий тип сміху йменується іронією. У свою чергу іронія типологічно поділяється на романтичну,

універсальну й тотальну [див. про це: 9, 77 – 79]. Іронія може бути сатиричною, саркастичною, ліричною (остання, очевидно, зближена з романтичною). Якою ж є іронія автора «Старосвітських батюшок та матушок»? Аж ніяк не тотальною з її злісним цинізмом, епатажем, нігілізмом і «чорним гумором», яку можемо спостерігати, приміром, у літературі постмодернізму.

Для Нечуя-Левицького, гадаємо, найбільш прийнятною була романтична іронія, спроможна піднести людину над протиріччями життя, над «низькою» прозою буденщини. В її основі лежить ясне усвідомлення митцем недосконалої світу і людини, причому недосконалість ця не осмислюється ним як трагедія. У плані такої романтичної іронії змальовано більшість персонажів повісті. Письменник не тільки висміює темні сторони душі своїх героїв, він щиро співчуває їм – і сумирному Моссаковському, і не в міру невсипущій Олесі, і нещасливому Балабусі, і романтичній позерці Олесі, котра так і не знайшла справжнього кохання. Така авторська позиція якраз і породжує повсякчасне поєднання гумору з ліризмом, продовжуючи гоголівську традицію «сміху крізь сльози».

Незрідка звертається письменник й до універсальної іронії, коли поєднує комічне із трагічним, забарвлюючи зображуване у трагічні тони (приїзд архієрея і смерть Моссаковського; молитва Марка Балабухи; епізод «викрадення» Олесі гусаром Казанцевим). Все це засвідчує і високу людяність митця, його непідробний гуманізм, і безперечний його оригінальний комічний талант. «Сміх у Нечуя-Левицького, – зазначав із цього приводу Р. Міщук, – як і в Гоголя, несе велику очищувальну силу – він містить у собі не тільки осміювання, а й біль за людину, яка не може «перескочити» через станові приписи, норми тощо» [10, 117].

Чого немає у повісті, так це сарказму, що, на наш погляд, ще раз засвідчує глибоку людяність письменника і його доброзичливе ставлення до людей. Щоправда, окремі образи й епізоди змальовані не так в гумористичному, як у суто сатиричному плані. Так, виписуючи образ столоначальника Млинковського, повістяр віддає перевагу гострій сатирі, вдаючись до карикатурних форм зображення і шаржування. Гіркий п'яниця і безсоромний хабарник, він під час ревізії священиків не тільки обпиває й об'їдає їх, а ще й обдирає, як липку. У портретній характеристиці виразною деталлю («товстий кирпатий ніс червонів, неначе червона бульба, вмочена в масло») автор одразу вказує на сутність цього персонажа. Далі читач дізнається, що Млинковський буцімто дуже хворий, і лікарі заборонили йому пити горілку. Тому він у кожного батюшки макітрами глушить слив'янку, яка нібито справляє на нього лікувальну дію. У палітрі гумористично-сатиричних засобів повістяра сатира превалує тоді, коли її стріли спрямовані на викриття суспільно небезпечних явищ, таких як хабарництво, кар'єризм, зажерливість, негативне ставлення до людей. Так, у суто сатиричному дусі показано дикість п'яних гусарів, які не тільки об'їдали населення, а ще й влаштували на базарі справжній погром, розбиваючи бочки з дьогтем, топчучи кіньми посуд і хліб.

Засобами гострої сатири змальовано також приїзд до Вільшаниці архієрея, який залюбки лається в церкві, і цілу «татарську орду» архієрейського почту, яку неможливо було ні нагодувати, ні напоїти. Як не бігали зі стравами і випивкою в обійсті Моссаковських молодіці, як не старалися, «все-таки не нагодували тієї сарани».

Надзвичайно цікавими у повісті є розмаїті описи, а також її предметний світ. Це не тільки змалювання інтер'єрів, екстер'єрів, пейзажів, на тлі яких відбувається дія. Художні функції описів у Нечуя-Левицького ширші й розмаїтіші, ніж це

прийнято вважати. Нерідко опис всотує в себе й елементи психологічної характеристики, по-імпресіоністськи відбиває настрій персонажа. Таким є, приміром, пейзаж в епізоді «викрадення» Олесі Казанцевим. А в аспекті майстерності письменника в гумористично-сатиричному зображенні дійсності не можна не згадати «шедеври» іконопису, якими так любив хизуватися о. Степан Прокопович, батько Онисі. *«...По один бік диякона стояв Андрей-юродивий... Голі груди були повні, а круглий живіт з пупом стримів сторонь од його наперед, неначе білий гарбуз, прибитий до Андрея кілком. Андрей підняв угору кулак, з котрого стримів здоровий палець... зморщивши густі чорні брови, він грізно дивився на сивого діда й неначе говорив: «Ей, стережися, старий, бо як телепну, то й зуби визбираєш!» Дід стояв боком до Андрея й неначе просився: «І батечку, й голубчику, не бий мене, бо я не винний!... Архієрей не вважає на царя, стоїть рівно, як святий, з таким хрестом в руках, неначе він витяг його на кладовищі з могилки»* [35 – 36]. Недарма Балабусі Андрей здався таким лютим, неначе хотів битись. Великий прихильник краси, справжній естет, Нечуй-Левицький із явним задоволенням описує цілий ряд ікон, створених сільськими малярами з їх «оригінальними» художніми якостями – примітивізмом, порушенням пропорцій тощо.

Надзвичайно комічними є також епізоди, в яких зображено зміни інтер'єру у світлиці Моссаковських молодшою донькою Палазею. Якщо раніше всі стіни світлиці були завішані образами, то Палазя, вирішивши оформити світлицю «помодньому», поступово повиносила образи й порозвішувала на стінах картини з гарними жінками, біля яких були намальовані котики і кролики. Дуже цікаво в художньому сенсі вирішує цю проблему Нечуй-Левицький: з одного боку, Онися вкрай незадоволена змінами, називає свою доньку «нечестивою», а з іншого – ми бачимо, як їй припали бо вподоби усі ті кролики і котики, окрім привабливих жінок, які в свідомості матушки асоціювалися із легковажною протопопшею Олесею. Так, Онися спершу дорікає доньці:

« – А, ти нечестива! Зараз мені повішай образи, бо я отих твоїх протопопи з котиками та собаками геть к бісу повикидаю в піч. Навішала паннів, неначе скажена Олесь. Чи ж тобі не треба душі спасіння, чи, може, й ти маєш на думці тікати з гусарами? Ти хочеш, щоб я молилась до тих Олесь з цуциками та котиками, чи що?» [354].

Згодом Онисія Степанівна поступово звикла до нового інтер'єру, у тому числі й до тих міщанського штибу картин й сама вже говорила до доньки: *«Та й гарні ж, хиря його матері, оті котики і кролики! – зовсім неначе живі. Воно було б зовсім гарно, якби не голі плечі в тих протопопи були намальовані»* [355]. Майстерне поєднання наскрізних деталей («котики», «кролики», «цуцики») у зменшувально-пестливих формах із вульгаризмом («хиря його матері») посилюють комічний ефект.

Художньо осмислюючи життя й побут не тільки духівництва, а й самого українського народу, письменник глибоко замислюється над проблемою ставлення до Бога і релігії, над необхідністю наближення до них. І те, що в повісті відображено не раз легковажне чи формальне ставлення і духовних пастирів, і самих парафіян до Бога, породжує не стільки сміх, скільки гірку іронію автора.

Як бачимо, у повісті репрезентовано оригінальний тип авторської емоційності, в якому поєдналися комічне, іронічне зображення життя із драматичним, а подекуди трагічним баченням зображуваного. Домінантою художнього мислення Нечуя-Левицького у цьому творі все-таки виступає гумористично-сатиричне начало.

Водночас у парадигмі повісті знаходять вияв трагікомічні й трагіфарсові образи й мотиви.

Автор віддає перевагу романтичній іронії з її співчуттям до людини як істоти недосконалої у такому ж недосконалому світі; звертається він також незрідка й до іронії універсальної, коли вплітає в комічні сцени трагічні мотиви. Сатирична іронія у повісті пов'язана, як правило, із зображенням найбільш огидних явищ тогочасного життя – хабарництва, зажерливості, дикунства. Однією із найприкметніших граней таланту Нечуя-Левицького є поєднання гумору з ліризмом, що продовжує гоголівську традицію «сміху крізь сльози».

Основними джерелами гумору й сатири письменника є народна сміхова культура (казка й анекдот, прислів'я, приказки, порівняння гумористичного змісту), літературна традиція класичної гумористики (від давнього письменства до Миколи Гоголя, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка та ін.). У свою чергу, гумористично-сатирична складова художнього мислення Нечуя-Левицького вплинула на творчість багатьох митців наступних поколінь: Володимира Винниченка, Миколу Хвильового, Миколу Куліша, Остапа Вишню та ін. Все ж головним джерелом гумору й сатири Нечуя-Левицького було саме життя з його контрастами, із невідповідністю високого призначення людини (зокрема, й духовних пастирів) та суєтного, приземленого їхнього існування. Гумор і сатира повістяря були спрямовані на вдосконалення людини і суспільних відносин, вони є здоровими, творчими, а не руйнівними.

Палітра гумористично-сатиричних засобів і прийомів у Нечуя-Левицького багата і розмаїта. Тут і вставні гумористичні новели, й ніби живцем вихоплені з життя комічні епізоди й сцени, і широке, багатофункціональне використання засобу контрасту, розмаїті описи з використанням комічного характеру деталей, зокрема, портретні та інтер'єрні, які, на відміну від пейзажних, більш насичені гумором; це і яскраві, свіжі порівняння гумористичного характеру, і художні деталі, котрі вияскравлюють смішне в характері того чи іншого персонажа.

Варто також акцентувати на тому, що повість, як і інші твори майстра слова, є твором питома українським, глибоко національним. Пишучи у програмній статті «Сьогочасне літературне прямування» (1878) про головні для тогочасних реалістів принципи реальності, національності й народності, митець ставив вимогу перед українським письменством віддзеркалювати не тільки реалії життя, а й духовне ество власного народу, його етнічні особливості, етнопсихологію й своєрідність світогляду. Як на нас, у повісті «Старосвітські батюшки та матушки» письменникові це вдалося якнайкраще, не зважаючи на те, що у центрі уваги автора представники духівництва. Ким би не були герої Нечуя-Левицького, вони завжди типові українці, яскраві виразники національного характеру з його індивідуалізмом, непоступливістю, егоїзмом, з його природним гострим розумом та іншими невід'ємними прикметами національного характеру.

Загалом у «Старосвітських батюшках та матушках» насамперед у зв'язку з обраною темою «з життя духівництва» Нечуй-Левицький почасти змінює і сам тип гумору. На відміну від творів із життя простолюду, у цій повісті, хоч і не повсюдно, однак доволі часто спостерігаємо новий тип гумору – модерний, інтелектуальний, більш віддалений від народної сміхової культури, ніж це було, приміром, у «Кайдашевій сім'ї». Все це дозволяє поставити повість у ряд класичної гумористики, яка справила значний вплив на подальший розвиток гумористично-сатиричних жанрів в українській літературі XIX – XX ст.

Література

1. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 608 с.
2. *Історія української літератури ХІХ століття (70–90-ті роки): У 2 кн.: Підручник /* За ред. О.Д. Гнідан. – К.: Вища школа, 2002. – Кн. 1. – 575 с.
3. *Білецький О.* Збір. праць: У 5 т. – К.: Наук. думка, 1965. – Т. 2. – С. 317 – 367.
4. *Власенко В.* Художня майстерність І. С. Нечуя-Левицького. – К.: Рад. школа, 1969. – С. 133 – 142.
5. *Мищук Р.* Співець душі народної. – К., 1987.
6. *Нечуй-Левицький І.* Старосвітські батюшки та матушки. Повість-хроніка. – К.: Дніпро, 1972. – 430 с. – Далі, посилаючись на це видання, вказуємо у тексті сторінку. – І.С.
7. *Нечуй-Левицький І.* Збір. творів: У 10 т. – К., 1968. – Т. 10.
8. *Крутікова Н.* Творчість І. С. Нечуя-Левицького. Статті та матеріали. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
9. *Халізев В.* Теорія літератури. – М.: Высш. школа, 1999. – 395 с.
10. *Мищук Р.* Деякі аспекти розвитку жанру повісті в українській літературі другої половини ХІХ ст. // Розвиток жанрів в українській літературі ХІХ – початку ХХ ст.: Збірник наук. праць. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 89 – 119.

Ирина Сивкова

ЮМОР И САТИРА В ПОВЕСТИ ИВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦКОГО «СТАРОВЕТСКИЕ БАТЮШКИ И МАТУШКИ»

Статья посвящена исследованию своеобразия юмора и сатиры в повести Ивана Нечуя-Левицкого «Старосветские батюшки и матушки».

Ключевые слова: повесть, духовенство, юмор, сатира, ирония, космический, контраст.

Iryna Syvkova

HUMOUR AND SATIRE IN THE STORY 'STAROSVITSKI BATJUSHKY I MATUSHKI' BY IVAN NECHUJ-LEVYTSKYJ

This article deals with the analysis of peculiarities of humour and satire in the story 'Starosvitski Batjushky I Matushki' by Ivan Nechuj-Levytskyj.

Key words: story, clergy, humour, satire, irony, comic, contrast.